

KRIZA ETIČKIH VRIJEDNOSTI U OBRAZOVANJU EKONOMSKIH ZNANOSTI

Sažetak: Ovdje želim govoriti 1) o važnosti etike u ekonomskoj obrazovnoj praksi i 2) u poslovanju općenito: problem (ne)artikulacije etičkih vrijednosti viđen kao posljedica odsutnosti filozofijskih uporišta koja stoje u temelju moderne ekonomske znanosti. Spomenuti problem propitat ću na tri razine: 1) spoznajno-edukativno, uočen je deficit filozofijskoga znanja u ekonomskom obrazovanju. 2) Na društvenoj i ekonomskoj razini, deficit ove vrste može rezultirati problemom praktičnoga (ne) znanja: ekonomska nestabilnost kao posljedica krize (filozofijskoga) obrazovanja vrijednosti. 3) Na moralnoj razini, uzrok diskrepancije međuljudskih odnosa u sferi poslovanja i upravljanja posljedica je nerazumijevanja slike o čovjeku. Na tragu Taylora, tezu ću oblikovati na slijedeći način: izlazak iz krize koja je zahvatila ekonomiju općenito i ekonomsku znanost u njenom teorijskom i praktičnom aspektu moguć je uz prihvaćanje aktivnosti koja bi išla u smjeru redefiniranja temeljnih aksioma koji stoje u temelju suvremene ekonomije i ekonomskih znanosti, dakle, u smjeru teleološke dimenzije ljudskoga djelovanja kojemu je, uz sveprisutno Frommovo „imanje“ imanentno i „bivanje“.

Ključne riječi: kriza etičkih vrijednosti, ekonomija, ekonomske vrijednosti, razboritost, Aristotel, Charles Taylor

1. Status quaestionis

Tema o kojoj ovdje želim govoriti vrlo je kompleksna. Njezinu je kompleksnost moguće uočiti na nekoliko razina:

- 1) *Metodologijskoj:* pitanje pristupa razmatranju problema naznačenoga u glavnom naslovu ovoga elaborata.
- 2) *Kognitivnoj:* pitanje izbora pregnantnih motiva. Budući da govorimo o krizi vrijednosti u ekonomskom obrazovanju, od neophodne je važnosti istraživanje ove vrste postaviti u određeni kognitivni okvir.
- 3) *Epistemologijskoj:* pitanje odnosa između kvalitete i kvantitete sveukupnoga znanja koje dohvaćamo u sintagmi 'ekonomska znanost', odnosno, 'ekonomsko znanje'.
- 4) *Didaktičkoj:* pitanje konačnoga ishoda poučavanja (u suvremenom eko-

nomski usmjerenom obrazovanju) koji je ishod moguće formulirati kao proporcionalni odnos između naučenog (*theoria*) i stečenog (*praxis*) – za potrebe ovoga istraživanja spomenuto ću nominalno odrediti kao ‘pitanje randomizacije ekonomskoga obrazovanja’.

- 5) *Sociologijskoj*: pitanje formiranja odgovornog društva znanja: odgovornost kao eminentno društvena kategorija koja u sebi nosi značajku komunitarnosti – zajedničarstva u smislu - u kojoj mjeri možemo govoriti o afirmaciji odgovornosti općenito u poslovanju i upravljanju.
- 6) *Filozofijskoj*: pitanje utvrđivanja filozofijskih ishodišta ekonomije shvaćene kao a) umijeće razdiobe (materijalnih) dobara (Aristotel) i b) usustavljenosti sveukupnih spoznaja od antike naovamo, koje su spoznaje posljedično produkt (kuhnovski pojmljene) „krize“¹ koja je u novome vijeku na svojstven način pogodila samu znanost, ali i sve-svjetsko društvo. Krize koja je, zapravo, uvjetovana stanovitim sociokulturnim i političko-gospodarskim mijenama koje su rezultat jednog novog, racionalističko-mehanicističkog pogleda na svijet kojemu je temelje udarila prirodna – newtonovska znanost koja je plodno tlo pronašla upravo u ekonomiji koja je, pak, u novome dobu više razumijevana kao znanost o kapitalu nego li aristotelijansko umijeće u službi afirmacije ljudskoga života. Hoće se reći da je i sama ekonomija postala stanoviti instrumentarij uz pomoć kojega najraznovrsniji eksperti, od ekonomskih analitičara, preko matematičara do ekonomskih teoretičara koji ekonomiju uzimaju kao instrument uz pomoć kojega će oblikovati neku novu tržišnu paradigmu sa svrhom zaludivanja mentalnog sklopa suvremenog *homo oeconomicusa*, dakle, i sama je ekonomija učinila odmak od onog humanog i humanističkog. Ako bismo određivali filozofijska ishodišta suvremene ekonomske, gospodarske tržišne koncepcije, mogli bismo reći da njezini korijeni vuku podrijetlo iz onoga doba u kojem su ljudi bili, kako to objašnjava još uvijek živući i društveno te akademski vrlo angažirani suvremeni kanadski filozof Charles Taylor, zalučeni idejom „hegemonije razuma“². Toj krizi znanosti otpočetoj Newtonovom paradigmatom, a o čemu, kako sam ranije spomenula, raspravlja Kuhn u svojem maestralnom djelu *Struktura znanstvenih revolucija* Aristotelov *causa materialis* (u spoznajnom pogledu) bila je Descartesova koncepcija *cogita* prema kojoj je um, odnosno, razum shvaćen kao ekskluzivno i jedinstveno, za ne reći ‘unikatno’ mjerilo ljudskoga djelovanja. U perspektivi kuhnovskom koncepcijom nadahnutog poimanja znanosti i znanja općenito, a ovdje govorimo o ekonomiji kao praktičnoj znanosti kojoj je misaoni impuls dao Aristotel³, a u formi u

¹ Usp. Kuhn, Thomas S. 2002. *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.

² Usp. Taylor, Charles. 1989. *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

³ Usp. Aristotel. 1982. *Nikomahova etika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, I, 1094b 1.

kojoj je ona danas upoznata, spoznata i priznata i predstavljena u jednom sasvim drukčijem svjetlu koje više ne isijava aristotelovskom zrakom socijalnog utilitarizma - shvaćanju koje je dobro/a zajednice (*polis*) pretpostavljao dobru/ma pojedinca, već prosijava ekskluzivnim humanizmom koji u socio-ekonomskom pogledu smjera afirmaciji dobara jednog dijela zajednice, odnosno, njezinog najvećeg broja. To je koncepcija maksimizacije sreće čiji su pioniri i ujedno proponenti bili novovjekovni mislioci poput Humea, Smitha, Ricarda, Malthusa, Marxa - začetnici novovjekovnog ekonomskog modela utemeljenoga na ekskluzivnom utilitarizmu. Dakle, na spoznajnoj razini ovdje se susrećemo s dva oprečna ekonomska i ekonomijska modela: klasični, Aristotelov model, strukturiran prema načelima tzv. inkluzivnog socijalnog utilitarizma i novovjekovni model, koji se ravna prema načelima ekskluzivnog socijalnog utilitarizma koji je u praksi rezultirao lošim oblikom kapitalizma. Prema tome, u današnje vrijeme možemo govoriti o ekonomiji i ekonomskoj znanosti kao o novoj paradigmi mišljenja i djelovanja suvremenoga čovjeka koji je, kako je tumačio recentno preminuli hrvatski filozof, mislilac i teoretičar društva i kulture, N. Skledar, izgubio smisao za (velikim početnim slovom pisano) „Smisao“⁴. Povijesno-filozofijski gledano, možebitno je upravo gubitak, odnosno, zaborav Smisla, koji se u djelatnoj sferi ljudskoga života očitovao kao svojevrsna kriza mišljenja općenito, ono „najdvojbenije u našem dvojbenom vremenu“⁵. U vremenu, kazao bi glasoviti mislilac njemačkog govornog područja, M. Heidegger,⁶ u kojem „mi još ne mislimo“ o mogućim posljedicama onoga što raznorazni eksperti na području ekonomije dohvaćaju u sintagmi 'globalna ekonomska kriza', a što je pred nešto manje od sto godina (točnije, sredinom tridesetih godina prošloga stoljeća) J. M. Keynes u eseju o ekonomskim izgledima naše unučadi označio jednostavno kao pitanje preživljavanja u budućnosti u kojoj neće više biti mjesta nijednom ekonomskom problemu. Budućnosti u kojoj će, smatrao je Keynes, svi ekonomski problemi iščeznuti, jer će ljudi stjecajem okolnosti koje će im nametnuti priroda samoga preživljavanja učiniti zaokret od materijalnoga prema teleologijskom aspektu preživljavanja, pritom razmatrajući moguća rješenja *a conto* preživljavanja u toj budućnosti koju je teoretičar Fukuyama nazvao „poslijeljudskom“⁷.

- 7) *Etičkoj*: pitanje biti i prirode vrijednosne dimenzije ljudskoga bivanja. U slijedećem pasusu objasniti ću što mislim pod potonjim.

4 Usp. Skledar, Nikola. 1988. *Čovjek i transcencija. Antropologijski i socijalno-filozofijski ogledi*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 39.; isti. 2007. *Filozofija i život. Filozofijske i metodologijske rasprave*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, ondje posebno vidi II. poglav.

5 Usp. Heidegger, Martin. 2008. *Što se zove mišljenje?*. Zagreb: Naklada Breza.

6 Heidegger, Martin, nav. dj., str. 13; 21–22.

7 Fukuyama, Francis 2003. *Kraj čovjeka? Naša poslijeljudska budućnost. Posljedice biotehnoške revolucije*. Zagreb: Izvori.

2. Kriza humaniteta kao uzrok ekonomske krize

2.1 Filozofijska ishodišta ekonomije

Možemo li u perspektivi doba u kojem, augustinovski mišljeno, „živimo, mislimo i postojimo“ još uvijek govoriti o vrijednostima kao eminentnoj etičkoj kategoriji mišljenja i djelovanja koje se, prema tom što razumijevamo kao vrijednosno ravna ili je posrijedi totalni opoziv Hartmannova „carstva vrijednosti“ u kojem, kao što kod Aristotela među vrlinama dominira razboritost – grč. *phronesis*; lat. *prudentia* koju Hartmann, prema svojoj ljestvici vrijednosti u *Etici*, klasificira među posebne „čudoredne vrijednosti“; dakle, dominira vrijednost plemenitosti čiji je vidokrug djelovanja u realnosti reduciran, budući je riječ o vrijednosti koju Hartmann drži ekskluzivnom jer je ne posjeduje svaki pripadnik vrste *homo sapiensa*, a to je zato što je plemenitost namijenjena „moralno naprednijima“. Tko su „moralno napredniji“? – Takvu vrstu ljudi mogli bismo načelno opisati sintagmom „tragički junaci“ poput onih koje uprizoruju antičke tragedije ili shakespeareijanske interpretacije života pojedinaca poput Hamleta i njemu sličnih junaka/kinja koji/e svojom pojavnošću, djelovanjem, načinom razmišljanja odudaraju od zajednice u koju su uronjeni. Ta bi zajednica, u širem smislu, bila nešto što je nalik Aristotelovu konceptu komedije: grupa ili nekolicina karaktera koji svojom pojavnošću, kako ih percipiramo, u drugima pobuđuju smijeh kao posljedicu radovanja (Aristotel: *Poetika*). Ljudi se, objašnjava Aristotel u *Poetici*, obično raduju onome što je smješno, a to što je smješno izgleda – upotrijebit ću malo delikatni pojam - glupavo. Glupavo je kod Aristotela usko povezano s (pri)prostom, a priprosto je antiteza plemenitom. Na tragu Hartmannove kritike Aristotelove aretaičke koncepcije, pod priprostim se misli na tzv. banauzijske vrline. Leksička konstukcija koja se referira na opis ljudskoga ponašanja, a dobila je ime po istoimenom lokalitetu – Banauziji, gdje se živjelo nagonским, nekonvencionalnim životom na način da su ljudi djelovali u skladu s vlastitom – animalnom prirodom, u smislu da nisu vodili računa o onome što dohvaćamo u sintagmi građanski maniri ili maniri općenito. Aristotelovu je *Poetiku* moguće razumjeti kao raspravu o ljudskom karakteru koji je ambivalentan i ljudskoj prirodi koja je dihotomna: tragička i komična. Aristotel komediju shvaća kao suprotnost tragediji –forma uprizorenja ljudskoga života koja postoji sa svrhom katarzične metamorfoze čiji je rezultat empatija ili suosjećanje. Stoga, kada govorimo o aristotelijanskom ekonomskom modelu, moramo poći od pretpostavke da je taj model produkt proučavanja čovjeka kao integralnoga bića koje se sastoji od uma, duše i tijela i koje je u sebi dihotomno i ambivalentno. Kako bi opisao ambivalentu prirodu čovjeka, Aristotel uzima sliku iz prirode: kameleona. Kameleonu je svojstvena konstantna promjena iz jednoga stanja u drugo. U svijetu prirode i prirodnim znanostima ta se promjena naziva mimikrijom – sposobnost prilagodbe okolišu sa svrhom zaštite vlastitog opstanka. Ako je konstantna promjena čovjekovo prirodno stanje, kako možemo očekivati da u takvom stanju postoji jedna trajna i nepromjenjiva konstanta koja će rukovoditi ljudsko djelovanje do točke u kojoj će ono poprimiti obilježja moralnog djelovanja? – Da bismo

odgovorili na spomenuto pitanje, potrebno je unaprijed definirati ključne pojmove: ljudska priroda, promjena, djelovanje, moral. U daljenjem se elaboriranju ograđujem od problema naominalnoga karaktera, smatrajući da su posrijedi pojmovi čija definicija ovisi o raznolikim faktorima: izboru svjetonazora, sociokulturnom ambijentu, spoznajama i njihovoj interpretaciji itd. Ono na što želim obratiti pažnju je problem definiranja jednog modela ljudske egzistencije koji nosi prerogativ 'ekonomski'. Kako govoriti o organizaciji ljudskoga života kao sfere koja se uzima isključivo materijalnom, pri čemu je ono duhovno istisnuto na marginu? Kako govoriti o ekonomiji kao društvenoj znanosti čiji je ključni faktor čovjek: biće koje je vazda podjeljeno između materijalnog i duhovnog svijeta? Potonje ne predstavlja ili nije produkt jednostranog, u ovom smislu metafizičkog pogleda na život. Ako je nešto svojstveno ljudima, onda je to ponajprije *physis* – priroda, tijelo.

Čovjek je tjelesno biće i kao takav dolazi na ovaj svijet. U oblikovanju njegova/njezina identiteta značajnu ulogu igra socijalizacija: obitelj, prijatelji, vršnjaci, poslovni prijatelji, obrazovne institucije, religija, mediji. Kada govorimo o čovjeku, govorimo o biću koje ima svoju povijest: podrijetlo, kako osobno, tako i društveno. U svijetu poslovanja i upravljanja spomenuto je sekundarno. Ono što je primarno jest čovjekova sposobnost stvaranja kapitala u svrhu izglednog boljitka društva. To je bila Marxova koncepcija, Ricardova, Malthusova. Neki znanstveni izvori idu tako daleko da govore da je najpoznatiji prirodoznanstvenik Ch. Darwin anticipirao na Ricardovoj i Malthusovoj ekonomskoj koncepciji koja je utkana u njegovu koncepciju prirodnog odabira među vrstama: kako je opstanak svojstven najjačim i najotpornijim vrstama. U svijeti ekonomije ljudski je opstanak podvrgnut ekonomskoj kontroli na način da se populaciju kontrolira kroz rad. Želimo li spasiti čovječanstvo od gladi i sačuvati prirodne resurse u bidičnosti kako bismo izbjegli gladovanje i žeđ, potrebno je uvesti stanovite mjere kontrole svjetkse populacije koja raste vrstoglavom brzinom i čiji je rast obrnuto proporcionalan umnažanju prirodnih resursa. Pojednostavljano, grupa teoretičara-ekonomista poput Malthusa koji se svojevremeno proslavio *Esejom o stanovništvu* iz 1797. zagovarala je da se stopu porasta stanovništva može kontrolirati putem obrazovanja. Naime, ljude, smatrao je Malthus, treba obrazovati na način da će se naučiti suzdržavati i na taj način ograničiti svoju brojnost.⁸ Malthusova ekonomska koncepcija duboko je ukorijenjena u weberovsku protestantsku etiku koja je podcrtavala afirmaciju života u čijem je središtu svojevrсна rutina: od rada u službi kapitala, do planiranja obitelji sa svrhom promicanja evanđeoskog ideala čistoće tjela baziranog na koncepciji uzdržavanja. A'propos Malthusove ideje ograničenja potomstva, mogli bismo kazati da je ta koncepcija u današnje vrijeme pronašla plodno tlo u Kini, gdje je stvaranje ljudskoga života potpalo pod ingerenciju zakonodavca.

Prethodno opisana epizoda govori nam o tome kako su neke ekonomske teorije polučile diskriminatorne posljedice. Zagovornici tih i njima sličnih teorija reći će da je pravedna raspodjela dobara u suvremenom svijetu nemoguća upra-

⁸ Citirano prema: Russell, Bertrand. 2005. *Mudrost Zapada*. Split: Marjan tisak, str. 267.

vo poradi razloga što u određenim dijelovima svijeta – zemlje Trećeg, četvrtog i Petog svijeta, dakle, najsiromašnija područja kugle zemaljske nije moguće uspostaviti tzv. politiku kontrole rađanja. Postoji i druga strana ove medalje koju ekonomisti rado previđaju: faktor ljudskosti. Kada bismo podvrgnuli oštroj kritici suvremene ekonomske teorije formulirane u 18. stoljeću, došli bismo do zaključka da su one produkt straha. Prema teološkom uvjerenju koje se oslanja na Sveto pismo Starog zavjeta, mogli bismo kazati da su one mudre, jer ako su produkt straha od mogućeg gladovanja zbog naglog porasta stanovništva, a strah, prema Bibliji, označuje početak mudrosti. Kada bismo sumirali kompletnu povijest čovječanstva te je saželi u jednu misao, ona bi glasila ovako: vrsta homo sapiensa izniknula je iz pukoga rata koji se od samih početaka čovječanstva vodi samo poradi dvije stvari: kapitala – novca i teritorija – zemlje. U tom smislu, čak i u pozadini najvećih geografskih otkrića zahvaljujući kojima u današnje vrijeme barem djelomično poznajemo ovaj svijet kojega je u potpunosti povezao profit, stoje a-moralni motivi: istrebljenja, brisanje identiteta domorodačkih kultura, krađa, otimačina, ubijanja, a sve sa svrhom da bi se zaposjeo tuđi tron. Kako je čovjek takvo što mogao učiniti? – odgovor je jednostavan: zahvaljujući spoznajama, odnosno, znanju.

Iako korijeni ekonomije sežu daleko u antičko doba, o ekonomiji u formi u kakvoj je danas poznajemo možemo govoriti tek od 18. stoljeća i to zahvaljujući J. S. Millu, Ricardu, Malthusu te svagda spominjanom Marxu – teoretičaru za kojega se govori da je toliko pisao o radu, a da nije imao ni dana radnoga iskustva.

Dvadeseto je stoljeće po mnogo čemu stoljeće krize: krize mira posljedično nastale uslijed dva svjetska rata i oko 150-tak lokalnih ratova i ekonomske krize: prva se dogodila zahvaljujući kolapsu bankarskoga sistema na Wall Streetu. Događaj je poznat kao listopadski Black Friday – dan kada su 1929. propale sve banke. Bilo je onih koji su taj ekonomski krah iskoristili za vlastitu propagandu u vladajuće svrhe. Primjerice, Hitlerov nacionalsocijalizam.

2.2 Oživljavanje Keynesove ekonomske koncepcije

Po završetku Drugog svjetskog rata svijet, posebice Europa se suočila s još jednom krizom. U kasnijim razdobljima velike svote novaca izdvajale su se za naružanje. Hladni rat koji se vodio propagandom i više od dva desetljeća mnogo je koštao i ex SSSR i SAD. Da bismo se na početku trećega milenija ponovno suočili s još jednom ekonomskom krizom. Istražujući jezgru problema, svjetski ekonomski eksperti, a i neki političari koji su se za ovima povodili (npr. G. Busch Jr. i B. Obama) ustanovili su da bi se moglo izaći iz postojeće globalne gospodarske i tržišne krize ako šefovi vlada počnu ponovo primjenjivati ekonomsku teoriju gotovo zaboravljenog J. M. Keynesa. Keynes se tridesetih godina 20. stoljeća proslavio proročkim idejama bjelodanim u djelu *The General Theory of Employment, Interest and Money*, u kojem, među ostalim, objašnjava zašto nastupa recesija i kako je ona duboko povezana sa zaposlenošću. Zatim tumači kako bi vlade, ukoliko žele spasiti kapitalizam, trebale potrošiti novac koji nemaju.

Proučavajući Keynesovu ekonomsku koncepciju koja je, može se kazati, rezultat njegova odgoja i obrazovanja, socijalizacije, životnoga iskustva, a potom i osobne prakse (Keynes je, nota bene, bio direktor Bank of England), zaključila sam da je ona više filozofska nego li ekonomska. Keynes je bio lajt-motiv zbog čega sam počela studirati ekonomsku literaturu i educirati se o ekonomskoj znanosti, pritom tražeći i uočavajući nedostatke u samoj koncepciji ekonomske znanosti koja je je zasađena na matematičkim principima te govori jezikom matematičara. Matematika je egzaktna znanost. Aristotel je kazao da je matematika samo istraživanje, ali ne i promišljanje, za razliku od filozofije koja je ujedno i istraživanje i promišljanje. Tamo gdje je egzaktnost, tu nema mjesta metafizičkim tumačenjima određenih problema s kojim ekonomija operira. No, s druge pak strane, postoje ekonomski eksperti poput ranije spomenutog Keynesa čija ideja o spasu kapitalizma počiva na staroj, augustonovskoj koncepciji stvaranja (nečega) *ex nihilo*. Na koji način vlade mogu spasiti kapitalizam pomoću novca koji nemaju? - U praktičnom smilu, one taj novac moraju, dakle, stvoriti – ni iz čega. Tu nastupa ideja o fiskalnoj politici, koja, smatram, ima filozofijska ishodišta. Keynes – čovjek koji je rođen u godini kada je umro Karl Marx, a umro 1946. godine je, može se reći, filozof-ekonomist, jednako kao što je to u svoje vrijeme bio i Aristotel kojemu suvremeni ekonomisti prigovaraju zbog uskoće razumijevanja razmjene, odnosno, vanjske trgovine. Poznato je da je Aristotel bio zagovornik unutarnje trgovine - trgovine među polisima, te je smatrao da prekomorskom trgovinom u državu mogu ući vanjski neprijatelji koji će narušiti harmoniju zajednice.

2.3 Potreba – prirodni temelj etike i ekonomije

Pokušajmo vidjeti u čemu se dva ranije spomenuta modela ekonomije, dakle, antički, Aristotelov i novovjekovni, razlikuju. Bazu antičkog, grčkog modela ekonomije čini potreba. Potreba da osiguramo i zaštitimo zajednicu u kojoj živimo. Potreba da toj zajednici priskrbimo sigurne temelje za daljnji boljitak; da obezbjedimo potomstvo. Stari su Grci vrlo razlikovali konvenciju od (ljudske) prirode (R. Taylor). Etika je za njih bila stvar konvencije a ne prirode, i zato je, među ostalim, Aristotel bazu etike vidio u konvenciji – u zakonu, običajima, navičajima, s jedne strane i karakteru kojega se može uz pomoć konvencije alterirati u smislu da je od „lošeg kameleona“ moguće učiniti onog „dobrog kameleona“ obdarenoga sposobnošću razuma, s druge. Aristotel je definirao čovjeka kao razumsku životinju – grč. *zoon politikon*; lat. *animal rationale* (Aristotel: *Politika*). Životinju kojoj je, unatoč onom nagonskom – predatorskom djelovanju, dana mogućnost da bude plemenit, da se uzdigne u sferu nadnaravnoga – uzvišenoga. U sferu u kojoj čovjek-životinja postaje čovjek mišljenja, misaono biće koje je kadro razmatrati, prosuđivati i evaluirati, kazao bi Ch. Taylor, „samo-interpretirati“ svoje postupke – djelovanje. Ekonomija je, prema Aristotelu, striktno u službi čovjekova sretna života. Ona je sposobnost uređenja i organizacije života u zajednici, bilo obiteljskoj ili zajednici polisa. Ono što strukturira polis kao zajednisu sretnih građana u prvom

su redu zakoni: upravljačko-administrativni, kreativno-proizvoljni – gospodarski, obrazovni i kulturni koji obuhvaćaju religiju. Svakoj od spomenutih djelatnosti svojstvena je određena vrlina. Primjerice, djelatnosti upravljanja svojstvena je vrlina mudrosti, dok je vojskovođstvu svojstvena vrlina hrabrosti. Gospodarska djelatnost mora uključivati vrlinu umjerenosti i pravednosti. Pravednost je za Aristotela vrlina koja nosi socijalni predznak. O njoj Aristotel raspravlja u V. knjizi *Nikomahove etike*, a njezino određenje uključuje ekonomsku nomenklaturu. Govori se o organizaciji i tipovima distribucije onih dobara koja konstituiraju neku zajednicu. No, nisu posrijedi samo materijalna dobra, primjerice, u smislu razdiobe plodova sjetve i žetve, već ključnu ulogu, kada je riječ o ekonomskom aspektu zajednice, imaju i duhovna dobra. Doduše, Aristotel je mislio da je za postignuće duhovnih dobara važno najprije osigurati materijalna dobra: krov nad glavom, hranu, piće, odjeću i slične bazične, biološke potrebe, jer je mislio da se promišljanjem ne može baviti onaj koji ima prazan želudac ili koji mora razmišljati o tome kako i sa čime će nahraniti obitelj. Promišljanje (shvatiti: filozofiranje) je djelatnost koja traži pun želudac i zadovoljene bazične biološke potrebe. Ta koncepcija djelomice počiva na jednom diskriminirajućem shvaćanju ljudskoga roda općenito: Aristotel je ljude, čini se, dijelio na filozofe i radnike; na gospodare i robove; na muškarce i žene; slobodne i neslobodne; na građane i barbare. Upravo je ta dihotomna klasifikacija koju Aristotel propagira u svojim etičko-političkim spisima reakcija na sveukupni antički, grčki mentalni sklop koji je izniknuo iz sinteze *mythosa* i *logosa* te su te dvije značajke uma u konstantnoj napetosti, boreći se vazda za prevlast. Čovjek je izvor njihove harmonije; njegova sposobnost randomiziranja onoga što misli, kako misli i o čemu misli, kao i usklađivanja potonjeg s djelovanjem. Aristotelova ekonomska misao eksplicirana u *Nikomahoi* i *Politici* predstavlja refleksiju jednog, u spoznajnom pogledu, ambivalentnog ambijenta koji je moguće misliti kao sintezu apolinijskog - mudrosnog i dionizijskog - ludičkog zanosa koji se u svakodnevnom životu očitovao kao diskrepancija mogućeg - priželjkivanog i vjerojatnog - očekivanog. Ideal dobrote, demokracije, mudrosti, ljepote, kreposti bio je težnja antičkoga čovjeka. Ideal sretne zajednice koja je, geografski i administrativno toliko necjelovita, podjeljena u manje zasebne juridičko-administrativne jedinice – *polise* koji su se među sobom razlikovali običajnošću i zakonima do te mjere da je ta razlikovnost za Aristotela postala sporna u smislu razmatranja prirode i biti zakona kao takvog. Aristotel nije mogao prihvatiti niti pozitivno evaluirati spartanske zakone u potpunosti, jer su oni, za razliku od atenskih zakona onoga doba, ženi davali odveć slobode – što Aristotel nije odobravao, ali je istom mogao prihvaćati neke zakonitosti prema kojima se ravna karakter čovjeka, tako da je, primjerice u *Politici* za pretjerano uživanje u vinu Aristotel govorio da ono nije valjano, ali je poželjno jer odagna brige i muke.

Kada govorimo o Aristotelovom ekonomskom modelu valja voditi računa o dvjema stvarima: o epistemološkom i metodološkom aspektu na kojemu taj model počiva. Ako, općenito govoreći, želimo razmotriti strukturu i elemente bilo kojeg modela mišljenja, pa tako i antropološkoga koje je utkano u ekonomski, važ-

no je etablirati neku vrstu univerzalnosti kao svojevrsno metodologijsko ishodište na kojemu počiva koncepcija stanovitih spoznaja. To je ishodište Aristotel vidio u pojmu dobra kao univerzalne kategorije i univerzalne ljudske težnje. Upravo je ta univerzalnost sporno pitanje, kada je riječ o nauci o čovjeku. I u tom segmentu i sâm Hartmann u svojoj *Etici* kritizira Aristotela, prigovarajući mu što se odveć latio dobrote kao univerzalne čovjekove značajke koja u konkretnom djelovanju nailazi na zapreke u interpretaciji. U tom smislu, a *a conto* razmatranja kvalitativnog aspekta juridičke osnove polisa koja stoji u uskoj vezi s ekonomskom, možemo reći da je i sam taj aspekt, u diskurzivnom pogledu, poremetio ideju univerzalnosti o kojoj Aristotel raspravlja na početku *Nikomahove etike*, ali ne u teleologijskom smislu nego i praktičkom – dakle, u samoj izvedbi (ekonomskoga) projekta. Aristotel je mislio da je ekonomija kao umijeće organizacije kućanstva i raspolaganja dobrima unutar njega subordinirana umijeću upravljanja državom ili politici. To jest, da ekonomija proizlazi iz politike, dakle, da je rezultat upravljanja državom. Onaj tko upravlja državom naziva se vladar, šef države – polisa, upravitelj itd. Dakle, on je u prvom redu čovjek – biće koje je za sebe i po sebi drukčije u odnosu na neko drugo biće. To znači da se kroz upravljanje očituje i kompletan sklop ličnosti onoga tko upravlja. U tom smislu, a na tragu Fichtea koji je kazao kakav čovjek takva i filozofija, mogli bismo reći da je i upravljanje državom, a u našem slučaju ekonomijom i poslovanjem, onakvo kakav je čovjek koji tim djelatnostima upravlja. Analogno tome mogli bismo također reći da je i suvremena globalna ekonomska kriza rezultat insuficijentnosti stanovitih karakternih osobina onih koji vode današnju ekonomsku politiku.

Summa summarum, odnosno, da podvućemo ranije rečeno. Na prethodnim sam stranicama željela načiniti engl. *background* problema kojim se ovaj elaborat bavi: kriza etičkih vrijednosti u ekonomskom obrazovanju. Kako bih pokazala u čemu se sastoji bit problema, bilo je potrebno utvrditi metodologiju istraživanja. Stoga se krenulo od utvrđivanja pristupa istraživanju. Taj pristup sam pokušala protumačiti uzimajući nekoliko aspekata koje smatram relevantnima za ovu raspravu. Spomenula sam metodologijski, kognitivni, didaktički, epistemologijski, sociologijski, filozofijski i etički aspekt. Ponajviše sam se zadržala na dva potonja, budući su relevantni za sadržaj koji slijedi. Da bih uopće mogla objasniti u čemu se sastoji kriza etičkih vrijednosti u ekonomskom obrazovanju; zašto o njoj govorimo; u koje je segmente obrazovanja ove vrste najviše obilježila i kako je moguće taj problem riješiti, budući da ga je stvorio čovjek, a čovjek, ako je stvorio problem, kako je govorio pokojni američki predsjednik J. F. Kennedy, mora ga biti kadar i riješiti, poslužila sam se spoznajnim izvorima koje smatram ključnima za ovu raspravu. I ne samo to, već zagovaram tezu da postojeća kriza morala i duha o kojoj se recentnih godina toliko raspravlja u medijima i unutar akademskih krugova u tuzemstvu i inozemstvu, a o čemu je na svojstven način i vrlo kritički, među ostalim, pisao i Charles Taylor,⁹ propitujući status tog problema većinom kod su-

⁹ Usp. Taylor, Charles. 2009., *Etika autentičnosti*. Split: Verbum.

vremenih autora anglosaksonske provenijencije kao što su A. Bloom, R. Bellah, Ch. Lasch, L. Trilling, D. Bell – ovdje bih posebno istaknula A. Blooma, autora izvanrednog djela *The Closing of the American Mind* koje predstavlja kritiku modernog, narcizističkog *modusa vivendija*, pri čemu sâm autor ukazuje na to kako ponašanje mladih suvremenih ljudi - današnjih studenata, ne odudara u mnogočemu od ponašanja demokratskog mladića iz Platonova vremena koji

„(...) svaki dan prolazi u tome da ugađa strasti (...): čas se opija uz zvuke frule, a čas pije vodu i mršavi; sad radi gimnastiku, a sad je opet lenj i ne mari ni za šta; katkad izgleda kao da se bavi filozofijom (...) pa govori i radi ono što mu toga časa padne na pamet (...). Nikakvog reda i nikakve potrebe nema u njegovom životu; to on smatra slatkim, slobodnim i blaženim životom, i za sve to vreme on uživa“¹⁰

dakle, ta postojeća kriza morala nije posljedica globalne ekonomske krize koja je po treći puta od 1929. godine naovamo udarila populaciju našega planeta, već njezin uzrok.

Ekonomska je kriza kriza morala. To je teza koju ovdje zagovaram, a koja je produkt istraživanja proizašloga iz moje osobne radne, profesorske prakse na visokoj poslovnoj školi na kojoj predajem kolegij *Poslovne etike* i gdje se već treću generaciju za redom susrećem s jednim te istim problemom: kako mladima, odnosno, studentima objasniti zbog čega je važno učiti etiku poslovanja i kako nije posrijedi nikakva suhoparna, formalistička znanstvena disciplina, nego stanoviti pogled na svijet čiji korijeni sežu u daleku prošlost.

Druga razina problema koja proizlazi iz ove prve jest vezano za činjenicu, kako običavam protumačiti svojim studentima, da se, u biti, tijekom čitave povijesti ljudskoga roda i otkako postoji naša civilizacija, ništa značajno nije promijenilo ni na jednom području ljudskoga života i da sve što postoji, posebice na području suvremenih tehnologija: elektrifikacije, automatizacije, kompjuterizacije, informatizacije i digitalizacije, nije nikakvo novo otkriće. Metode rada u tim sferama znanosti baziraju se na vrlo starim tehnikama. Primjerice, metoda laserskog ispisivanja je usavršeni princip grebanja klinom po kamenoj pločici, a što su rabile stare kulture poput Sumerana, Babilonaca, kada su željeli nešto napisati. Utoliko je princip laserskog ispisivanja, zapravo, temeljen na principu grebanja lasera po pločici diska. To je, ukratko, što se tiče napretka u kompjutorskoj znanosti. Međutim, što je s napretkom u ekonomiji koja je trebala biti onakvom kakvom je i zamišljena: umijeće organizacije života bilo u kućnoj, građanskoj ili poslovnoj zajednici? Zbog čega je ekonomija općenito, a potom i njezina znanost iskusila duboku krizu? Odgovor koji ovdje nudim je vrlo jednostavan: dogodio se zaokret u percepciji, a o tome je pred dvadeset-trideset godina pisao i Erich Fromm: čovjek je na mjesto „bivanja“ stavio „imanje“. Drugim riječima, esenciju je podredio egzistenciji. Djelomice, a u maniri antičke, grčke koncepcije života, to je i samorazumljivo. Govorimo o principu potrebe. No, u perspektivi teleologijskog – metafizičkog govora, to je veliki problem, kako za filozofiju tako i za sve ostale, bilo prirodoznanstvene, hu-

¹⁰ Usp. Platon. 1941. *Država*. Zagreb: Matica Hrvatska.

manističke ili društvene znanosti i discipline. Smisao ljudskoga života u zajednici, jer mimo nje naš život i nema mnogo smisla, jer kada bi ga imao, onda bismo bili „ili zvijeri ili bogovi“ (Aristotel) sastoji se u postizavanju harmonije kao takve – balansa između mišljenja i djelovanja; bivanja i imanja; esencije i egzistencije; veličine i bijede; dobrote i zloće itd. Ljudski je život veliki paradoks, kako to objašnjava glasoviti francuski fizičar i matematičar, B. Pascal. Na nama je kao razumskim bićima da pronađemo jedno viđenje stvari i stvarnosti - gledište uz pomoć kojega ćemo tu paradoksalnost znati (i) moći ako ne shvatiti, onda barem protumačiti.

Problem o kojem ovdje govorimo nije nominalne prirode, kao što nije vezan ni za bilo koje pitanje proizlazi iz određivanja aspekata naše rasprave (a o čemu sam govorila na početku prvoga dijela elaborata). Problem je u prihvaćanju samoga problema: u prihvaćanju činjenice da suvremeni čovjek, što stjecajem okolnosti, a što po sâmoj prirodi stvari, „još uvijek ne misli“ (Heidegger) o posljedica-ma svojih čina. On ne misli o svojoj moralnosti, o Hartmannovoj plemenitosti, o mogućnosti da ima sposobnost alteriranja vlastitog karaktera (Hume); ne misli o tome *tko* je, *odakle* je i *kamo* ide. Suvremeni čovjek „još ne misli“ o svrsi vlastitoga postojanja – o sebi sâmome; o osobnom identitetu. To ne-mišljenje vlastitoga sebstva glavni je uzrok krize u ekonomiji općenito, pa time i u ekonomskim za-nostima. Kada bi čovjek počeo misliti o sebi, o tome tko je on/ona uistinu, onda zacijelo ne bi činio stvari koje ne samo da graniče sa zdravim razumom, već se za njih ne može pronaći adekvatno objašnjenje, a kamo li ih odrediti; primjerice, razno-razne prijevare u poslu; zloraba pozicije *a conto* moći; nepravdost i nekorektnost u poslovanju; zatiranje dostojanstva radnika koji su u velikom broju slučajeva u različitim poslovima potplaćeni itd. Toliko je moralnoga zla u svijetu da se uistinu možemo složiti s Nietzscheom i kazati da smo „prevrednovali sve vrijednosti“ i sada cirkuliramo u prostoru quasi-vrijednosnoga poretka kojega nam diktira ekonomija i gdje je pojam vrijednosti supstituiran pojmom cijene. U ekonomiji se ne govori o tome koliko neka stva vrijedi nego koliko košta – kolika je njezina cijena? Ekonomija je, kada govorimo o vrijednostima, formirala i novu terminologiju i time, na specifičan način, doprinijela razumijevanju jezika kao ključne značajke čovjekova identiteta. Čitav svijet razumijet će riječ *money* ili gestu trljanja palca jedne ruke o prste te iste ruke – gestu koja u prijevodu znači isto što i engleska riječ *money* – novac. Novovjekovni model ekonomije kojega su promovirali glasoviti europski teoretičari 18. stoljeća fokusiran je na stvaranje i proizvodnju kapitala shvaćenog kao sreća namijenjena što većem broju ljudi unutar neke zajednice. Dok Aristotelov ekonomski model podvlači i onaj duhovni, nadnaravni aspekt očitovan u pojmu sreće, Mill-Benthamov kao Ricardov, Malthusov i Marxov ekonomski model tu sreću reducira na pojam kapitala, tako da možemo govoriti o jednom ekskluzivnom socijalnom utilitarizmu gdje se koristi i korisnost izražavaju isključivo ekonomskim jezikom - profitom, a ne onim filozofijskim koji operira sintagmama kao što su, primjerice, osobno ispunjenje – užitak koji nastaje iz prijateljstva radi koristi (grč. *chrézimon*). To je jedan od triju tipova prijateljstva kod Aristotela (druga dva su prijateljstvo radi užitka – *éros* i prijateljstvo radi samoga

dobra – *filía*), a o čemu raspravlja u VIII. glavi *Nikomahee*: prijateljstvo iz koristi, iako ne pravi i istinski tip prijateljstva, poželjno je jer stvara kopulu međuljudskih odnosa u građanskoj, shvatiti, poslovnoj zajednici u kojoj je prijateljstvo iz koristi pokretač građanske, odnosno, radne produktivnosti.

3. Filozofijska ishodišta u ekonomskom obrazovanju: 'mala' studija slučaja

Za razliku od studija ekonomije sveučilišnoga tipa kao i od onoga koji je dostupan na mnogim drugim visokim poslovnim školama i veleučilištima u Hrvatskoj, studij *poslovanja i upravljanja* u okviru Visoke poslovne škole u Zaprešiću je upravo specifičan po tome što u svom syllabusu ima kolegij *Etike poslovanja* koji je obavezan predmet u zimskom semestru na trećoj godini stručnog studija – na sva tri smjera: *Poslovna ekonomija i financije*, *Menadžment u kulturi* i *Menadžment uredskog poslovanja* i prvoj godini, kao i na prvoj godini specijalističkog studija *Projektne menadžment*. Specijalistički studij traje šest semestara i po završetku, a sukladno nomenklaturi Bolonjskoga procesa u visokoškolskom obrazovanju, student stječe 180 ECTS bodova. Dodatno ekonomsko obrazovanje studenti mogu nastaviti na jednom od triju specijalističkih studija: *Projektnom*, *Komunikacijskom* ili *Financijskom* menadžmentu koji svaki od njih nosi dodatnih 120 ECTS-a, tako da student na kraju petogodišnjeg visokoškolskog obrazovanja stječe 300 ECTS-a. Ono što sam uočila i što predstavlja značajni problem u obrazovanju mladih općenito u RH jest to da metode poučavanja kao i sadržaji poučavanja koje Bolonjski proces nalaže proizvode instrumentalni pristup učenju i razumijevanju sadržaja koji se uče. Drugim riječima, mentalni kapacitet mladih preobražava se u golemi stroj za pamćenje gdje se naučene spoznaje selektiraju na način da jedna s drugom nemaju veze. Kako je poučavanje, odnosno, učiteljstvo uz liječništvo i svećeništvo jedan od triju zanimanja koja se smatraju više pozivom nego li zanimanjem, tako sam kroz nastavničku praksu bila primorana postupati u skladu s načelima etike poziva, što znači slijedeće: učitelj prije svega mora biti pedagog – onaj koji mlade vodi na putu prema novim spoznajama, prema znanju. Zbog toga je moj pristup u nastavi holističan: osim bazičnoga znanja koje se referira na memoriranje imena, pojmova, definicija, pohađajući kolegij *Etike poslovanja* ili *Poslovne etike* (na specijalističkom studiju), studenti prije svega uče kako se znanje stvara; uče o povezanosti znanja i mišljenja; o stvaranju i oblikovanju mišljenja; uče o tome kako su sva znanja među sobom povezana i da ako želimo evaluirati neku stvar ili je prosuđivati, da moramo posjedovati enormno znanje, pogotovu kada je riječ o ekonomiji – jednoj sveobuhvatnoj praksi i teoriji koja postoji otkako postoji čovječanstvo. No, zaprešićki studij upravljanja i poslovanja nije poseban samo zato što studenti slušaju kolegij *Etike poslovanja*, već je poseban utoliko ukoliko je jedan od triju njegovih utemeljitelja pred desetak godina bio filozof: dr. Nikola Skledar koji je utemeljio studij *Menadžment u kulturi*. Njegova je vizija bila

pokazati na koji naćin funkcionira multiperspektivni pristup i transdisciplinarnost u visokoškolskom obrazovanju ekonomske provenijencije. Time se N. Skledara moŹe smatrati pioninom svojevrzne filozofije ekonomije, pri ćemu je filozofijsko znanje putem znanja i znanosti o kulturi implementirano u ekonomiju koja je u vremenu u kojem Źivimo shvaćena ne više kao umijeće upravljanja kućanstvom (Aristotel), već umijeće stvaranja i proizvodnje kapitala, profita – novca poradi sãmoga novca.

Onaj tko predaje kolegij Etike poslovanja ne moŹe da se ne bavi ekonomijom, jer je ona sadržana u samom nazivu kolegija: poslovanje kao sinteza ćovjekovih umskih i praktiĉnih sposobnosti, afirmacija ćovjekove kretainvosti, ali i pohlepe i moći. Ono ima svoje pozitivne i negativne strane kao sve ostale stvari na ovome svijetu. U nastavku ovoga dijela koji je ujedno i posljednji dio ovoga elaborata ilustrirat ću kako izgleda implementacija filozofijskoga znanja u ekonomskom obrazovanju. Kao primjer izbrala sam syllabus studija Poslovna ekonomija i financije, budući su sva moja iskustva na temelju kojih je nastala i ova studija, produkt rada sa studentima koji studiraju upravo ovaj smjer. Tablica ispod teksta saćinjena je na temelju syllabusa spomenutoga studija. Tablica sadrŹi naziv kolegija, obvezatnu literaturu i autora te kolićinu usvojenoga znanja koja je izraćunata prema matematiĉkim principima primijenjivima u ekonomskim znanostima: izraćun znanja je rezultat koji se dobiva umnoškom onih elemenata koji su dostupni u sadržaju nekog struĉnog udŹbenika ili prirućnika namijenjenoga odrećenom kolegiju i obraćenoj materiji dostupnoj u samom udŹbeniku ili prirućniku. Zapravo, u taj izraćun ulaze pojmovi za koje se pretpostavlja da ih je student usvojio tijekom trogodišnjeg obrazovnog procesa.

Tablica prikazuje syllabus struĉnog dodiplomskog studija
Poslovne ekonomije i financija¹¹

COURSE	OBLIGATORY LITERATURE / AUTHOR	REALIZATION
INTRODUCTORY INTO THE SOCIAL SCIENCE I. i II.	K. Korenćić Kampl / I. Jemrić / Znanost o društvu	385
BUSINESS STATISTICS	A. Jazbec / Osnove statistike	220
BUSINESS ECONOMY AND ORGANIZATION I. i II.	Poslovna ekonomija – zbornik radova / urednici: M. Jurina, V. Morović, G. Santini	745
THE BASICS OF INFORMATICS	V. Šimović / M. Dumanćić / Informatika (skripta)	194
MACROECONOMICS	S. Polovina / Đ. Š. Medić / Osnove ekonomije	315

¹¹ Tablica je skraćena verzija tablice prezentirane u okviru izlaganja na engleskom jeziku na temu filozofijska ishodišta u ekonomskom obrazovanju na simpoziju Filozofska gibanja u JI Europi u sklopu 20. dana Frane Petrića na Cresu od 18. do 21. rujna 2011. Tablicu je u njezinu potpunom obliku koji ukljućuje orarij te ciljeve i svrhe svakog pojedinog kolegija izradio Mihovil Šušnić, bacc. oec., sada student prve godine specijalistiĉkoga studija Projektni menadŹment na Visokoj poslovnoj školi „Baltazar Adam Krćelić“ u Zaprešiću. (Nap. a.)

BUSINESS MATHEMATICS	A.Šego / T. Šikić / Četiri računa za ekonomiste	265
PHYSICAL EDUCATION	-	-
FOREIGN LANGUAGE – ENGLISH I, II.	-	635
INFORMATION SYSTEMS	V. Šimović / Informacijski sustavi (skripta)	182
INTRODUCTION INTO THE LABOR AND SOCIAL LAW	-	293
MICROECONOMICS	I.Santini / Mikroekonomika	331
MICROECONOMICS PRACTICE	-	
PHYSICAL EDUCATION AND SPORT	-	100
INTRODUCTION INTO THE FINANCES	M. Vukičević / Financije poduzeća	411
ACCOUNTING	B.Parać / Poduzetničko računovodstvo	269
COMMERCIAL LAW	V. Gorenc / Osnove statusnoga i ugovornoga trgovačkog prava	673
INTRODUCTION INTO THE MANAGEMENT	M. Jurina / Organizacija i menadžment	305
FINANCIAL INSTITUTIONS AND MARKETPLACES	-	198
BUSINESS ENGLISH I, II.	-	691
REVISION	B. Parać / Poduzetničko računovodstvo	206
THE BASICS OF MARKETING	M. Meler / Osnove marketinga	651
FINANCIAL MANAGEMENT	-	613
APPLIED BUSINESS INFORMATICS	-	201
STUDENT'S PRACTICE	-	
BUSINESS POLITICS OF THE FINANCIAL INSTITUTIONS	-	190
ECONOMIC POLITICS	T. Perić / Ekonomska politika	611
THE FUNDAMENTALS OF THE TAX SYSTEMS	-	322
BUSINESS ANALYSIS	B. Bešvir / Kako čitati i analizirati financijske izvještaje	711
CONTROLLING	-	605
FINANCYING OF THE BUSINESS COMBINATIONS	-	642
BUSINESS ETHICS	D. Vidanec / Uvod u etiku poslovanja	360
PROFESSIONAL FINAL PAPER	-	
TRANSACTION COST ECONOMICS	I.Santini / Troškovi u poslovnom odlučivanju	613
MARKETING OF THE SMALL COMPANIES	B. Goldstein / Najbolji marketinški alati za male poduzetnike	627
MANAGEMENT OF THE SMALL COMPANIES	-	391

Uvidom u sadržaj ove tablice koju smo ovdje prezentirali kako bismo ilustrirali problem randomiziranja ekonomskoga znanja – didaktički aspekt našega istraživanja možemo zaključiti da se sveukupno zanje iz nekoga područja, a prema uzusima Bolonjskoga procesa vrednuje isključivo u perspektivi kvantitete. To

nam, dalje, govori da se i samo znanje koje se isključivo vrednuje kvantitativno suočava s krizom svrhe toga znaja. U tom smislu, nameće se pitanje koja je svrha znanja općenito, a iz čega proizlazi drugo pitanje: koja je svrha ekonomskoga znanja, kada stvari u praksi izgledaju sasvim drukčije te se često puta teorijsko znanje ne podudara s praktičkim? – Razlog ovoj diskrepanciji između teorije i prakse nije didaktičke ili metodičke naravi, već etičke: čovjek je moralni djelatelj (Ch. Taylor), a to znači da on/ona neprekidno cirkuliraju u sferi moralnih pitanja koja prehode određenim moralnim odlukama. Dakle, govorimo o moralnoj dimenziji ekonomske prakse, odnosno, poslovanja općenito. Stoga kompletni problem ekonomske prakse kao i ekonomske znanosti može biti viđen kao gubitak moralne okosnice. Moralno je predmet istraživanja etike shvaćene kao filozofijska refleksija morala. Govorimo o filozofskoj disciplini u čijem su središtu razmatranja ne samo moralni sudovi, moralni problemi i odluke, već čovjek kao moralno i odgovorno biće – biće koje posjeduje organ za moralnost – moralno čuvstvo, odnosno, predispoziciju da oblikuje svoju moralnost i da bude moralan. Prema tome, čovjek se ne rađa moralan, već moralnim postaje. Moralnost se stječe i uči – trenira. Taj je trening dugotrajan, za ne reći cjeloživotni proces u kojemu važnu ulogu u jednakoj mjeri imaju i teorijska i praktična znanja.

Dakle, kompletni problem suvremene ekonomije koja je integrirana u obrazovni sistem, i ne samo to, već je od Aristotela naovamo postala predmetom studiranja – učenja, da bismo ga uopće mogli proučiti, najprvo moramo proučavati nas same kao bića kojima je uz sposobnost razuma dana i volitivna i emotivna sposobnost. Biti etičan i djelovati u skladu s etičkim prerogativima znači oplemenjivati onaj kapacitet po kojemu se čovjek razlikuje od ostalih živih bića: sposobnost etičkog prosuđivanja je sposobnost izražavanja onoga što i kako mislimo – sposobnost samo-interpretacije. Nijedna druga živa vrsta tom vrstom sposobnosti nije obdarena. Ono što nekog čovjeka čini čovjekom – govorim o njegovu/njzinu identitetu, nije vezano samo za biološke, sociokulturne, povijesno-geografske, političke, religijske i ekonomske zadatosti. Ljudi, objašnjava Taylor na tragu Aurelija Augustina u *Sources of the Self* posjeduju nutrinu – tzv. „unutarnjeg čovjeka“ - sebstvo ili osobnost – osobu koje ne posjedujemo na način na koji posjedujemo pluća ili jetru. Ono, tumači Taylor, nije organsko, već nastaje oblikovanjem cjelovita čovjeka.

4. Namjesto zaključka

Da zaokružim ranije izloženo. Prvo, kriza etičkih vrijednosti u ekonomskom obrazovanju je, kako smo vidjeli, kompleksni problem čiji korijeni sežu sve do početaka čovječanstva. Dakle, operiramo s problemom koji ima svoju gnezdu.

Drugo, kriza etičkih vrijednosti, općenito govoreći, nije kriza u klasičnom smislu razumijevanja toga pojma, već u onom kuhnovoskom: s modernim dobom nadošla je nova – moderna paradigma vrijednosti koja nije posljedično rezultat

velikih umova na području teorije morala i ekonomije, već je svojevrsna refleksija dugotrajne intelektualne metamorfoze čovjekove svijesti – Taylorov fenomen „rašćaravanja“ svijeta.¹²

Treće, obrazovanje je, od antike naovamo uvijek bilo čovjekov ideal – težnja. Sâm je Aristotel to podcrtao, rekavši već u prvom retku *Metafizike* da svi ljudi po prirodi teže znanju i time zadužio kompletno čovječanstvo koje je pozvano ispuniti zadaću koju su navijestili antički grčki prosvjetitelji: Sokrat i Platon: spoznati sâmoga sebe kao biće koje u sebi nosi odbljesak (velikim slovom pisane) Dobrote.

Četvrto, problem znanja i obrazovanja s kojim se sve više suočuju mladi ljudi koji studiraju na visokoškolskim institucijama u RH teško se može riješiti, jer je i samo obrazovanje podvrgnuto, kao i sve ostalo, politici, a što li je politika, prema Aristotelu, nego li službovanje mudrih – uzvišena djelatnost u čijem bi temelju trebala stajati etika. No, živimo u dobu u kojem je i sâma etika postala stanoviti paleonom – arhaizam. Zato je Hartmann (a na sličan način i Tugendhat¹³) kazao „da ako je naposljetku zadaća etike uopće utemeljena, postavlja se specijalno pitanje o kojoj bi se vrsti morala kod nje radilo?“¹⁴ Četvrto, kada je riječ o krizi etičkih vrijednosti, dakle, razmatramo aksiološki aspekt ekonomskoga obrazovanja, od neophodne je važnosti akceptirati jednu, sda već gotovo javnu činjenicu koju će mnogi ekonomisti eksplicitno izgovoriti: ekonomija je u krizi jer se čovjek prometnuo u pohlepno i nezasićeno biće – aristotelovski sindrom *pleonexie*. Suvremeni čovjek što više ima, to više i hoće (*engl. the more you get, the more you want*). Neki su optimistični i smatraju da će (*lat.*) *post nubila Phoebus*, a neki na spomen riječi kriza odmahuju rukom, smatrajući da su upravo filozofi ti koji uništavaju ekonomiju i rad, jer „samo mlata preznu slamu, dok vrijedni ekonomisti i bankari rade“¹⁵. Treći pak smatraju da otkad se filozofi ‘petljaju’ u ekonomiju, da je i sâma ekonomija postala filozofijska znanost.¹⁶ Ovo mišljenje možemo uzeti kao neutralno, jer iza njega ne slijedi nikakvo dodatno objašnjenje.

Peto, ujedno i posljednje, jedino rješenje izlaska iz globalne ekonomske krize, kako osobno vidim, jest ono koje vodi u smjeru razboritosti. U Didaktičko-edukativnom smislu, a obzirom na ekonomsku znanost, to prije svega znači implementaciju filozofijskih sadržaja u ekonomske manuale. U praktičnom smislu, svaki je zdravorazumski čovjek pozvan djelovati u skladu s racionalnošću koja smjera prema jednoj humanoj, za ne reći humaniziranoj ekonomiji, a da bi se takvo što realiziralo, potreban

¹² O tome vidi više u: Taylor, Charles, *Etika autentičnosti*, ondje poglavlje 1; isti, *Sources of the Self*, ondje II i III. dio.

¹³ Usp. Tugendhat, Ernst. 2003. *Predavanja o etici*. Zagreb: Jesenski i Turk.

¹⁴ Hrtmann, Nicolai, nav. dj. str. 44.

¹⁵ Citat preuzet iz privatne verbalne korespondencije koja se odvijala tijekom neformalnoga druženja s radnim kolegom koji je po struci magistar ekonomskih znanosti i priznati stručnjak za financijsko poslovanje, u popodnevnim satima s početka rujna 2011. u prostorima Visoke poslovne škole u Zaprešiću.

¹⁶ Iz privatne korespondencije s radnim kolegom koji je po struci doktor ekonomskih znanosti i stručnjak za makro- i mikroekonomska pitanja. Korespondencija se odvijala uživo u neformalnom ambijentu u popodnevnim satima sredinom studenoga 2011.

je čovjekov „zaokret prema transcendenciji“ (Ch. Taylor), a to znači slijedeće: reaktivirati moralnost kako u ekonomsku praksu tako i u teoriju, a što je pak vezano za pitanje načina interpretacije i posredovanja obrazovnih sadržaja ekonomske provenijencije. Na neki način, to i sada već postoji, primjerice na visokoj poslovnoj školi koju sam u trećem dijelu ovoga elaborata u formi studije slučaja navela kao primjer implementacije filozofijskoga – humanističkoga znanja u sillybuse ekonomskih disciplina. Iz fuzije humanističkoga – filozofijskoga znanja i društvenoga – ekonomskog znanja izniknuli su, barem je to slučaj s mojom matičnom institucijom na kojoj predajem kolegij Etike poslovanja, kolegiji kao što su, primjerice, organizacija ljudskih resursa, organizacija u kulturi, menadžment u kulturi, ekonomska politika, znanost o društvu itd.

Dafne Vidanec

ETHICAL VALUES CRISIS IN THE EDUCATION OF THE SCIENCES OF ECONOMICS

Abstract: In this elaboration I want to talk about both pregnancies of the ethics in the education of sciences of economics and in business practice, as well: the problem of an inarticulacy of ethical values as it seen from the perspective of the question of philosophical foundations of the economics. This problem will be discussed on three levels: 1) educationally – the question of an insufficiency of the philosophical base of the sciences of economics; 2) socially and economically - a problem of practical knowledge: economical instability seen as a consequence of crisis of the philosophical education of values; morally, inadequate interpretations and understanding of the modern scientific (naturalistic, atomistic) picture of man as the main cause of discrepancy of human relations. Following Taylor I shall formulate my thesis as the problem of solving widespread economic crisis not as a cause but as the consequence of the crisis that is attached to the modern sciences of economics, wherein the only solution can be seen as shifting to an activity which should be oriented to the redefining fundamental economic axioms based on philosophical knowledge, that is, in the direction of revealing teleological dimension of the human agency, as Fromm put it, that our existence is determined by “having” as well as by “being” – in the world (of business).

Key words: ethical values crisis, economics, economic values, prudence, Aristotle, Charles Taylor